

Fizika sevanja in dozimetrija

Skripta po predavanjih doc. dr. Tomaža Podobnika, FMF, IJS

T. Jovanovski

8. oktober 2025

Kazalo

1	Vrste in izvori ionizirajočega sevanja	3
1.1	Pomembne konstante in enote	3
1.2	Povezava med energijo in valovno dolžino fotona	3
1.3	Sevanje alfa (α)	4
1.4	Sevanje beta (β)	5
1.4.1	Razpadi β^-	5
1.4.2	Razpadi β^+	6
1.4.3	Delci delta (δ)	7
1.5	Elektroni iz pospeševalnikov	7
1.6	Fotoelektroni in Augerjevi elektroni	7
1.7	Comptonovi elektroni	9
1.8	Tvorba parov e^-e^+	9
1.9	Žarki X (fotoni)	10
1.9.1	Elektronski prehodi v atomih (fluorescenca)	10
1.9.2	Ustavljanje elektronov in pozitronov (zavorno sevanje)	10
1.10	Sevanje gama (γ)	11
1.10.1	Jedrski prehodi	11
1.10.2	Zajetje elektrona (Electron Capture, EC)	11
1.10.3	Anihilacija para elektron-pozitron	12
1.11	Težki nabiti delci	13
1.11.1	Kozmični mioni (μ^-, μ^+)	13
2	Vaje 8.10.2025	14

1 Vrste in izvori ionizirajočega sevanja

1.1 Pomembne konstante in enote

Pri delu s sevanjem in delci si pogosto pomagamo s konstantami, ki poenostavijo račune. Dve izmed najpomembnejših sta produkt reducirane Planckove konstante (\hbar) in hitrosti svetlobe (c_0) ter produkt Planckove konstante (h) in hitrosti svetlobe (c_0).

$$\hbar c_0 \approx 200 \text{ MeV fm} = 200 \text{ MeV} \cdot 10^{-15} \text{ m}$$

$$\hbar c_0 \approx 2 \times 10^{-7} \text{ eV m} = 2 \times 10^{-4} \text{ eV nm}$$

$$hc_0 = 2\pi\hbar c_0 \approx 1240 \text{ eV nm}$$

Osnovne enote in pretvorbe: Osnovna enota za energijo v atomski in jedrski fiziki je elektronvolt (eV). En elektronvolt je definiran kot kinetična energija, ki jo pridobi elektron, ko preleti potencialno razliko 1 V v vakuumu.

- **Elektronvolt v Joule:**

$$1 \text{ eV} = 1.602 \times 10^{-19} \text{ J}$$

$$1 \text{ keV} = 1.602 \times 10^{-16} \text{ J}$$

- **Povezava z enoto erg:** Enota erg je pogosta v starejši literaturi in je del CGS sistema enot.

$$1 \text{ erg} = 10^{-7} \text{ J}$$

Iz tega sledi pretvorba med elektronvoltom in ergom:

$$1 \text{ eV} = 1.602 \times 10^{-19} \text{ J} = 1.602 \times 10^{-19} \cdot 10^7 \text{ erg} = 1.602 \times 10^{-12} \text{ erg}$$

1.2 Povezava med energijo in valovno dolžino fotona

Energija fotona (E) je povezana z njegovo frekvenco (ν) preko Planckove relacije:

$$E = h\nu \tag{1}$$

kjer je h Planckova konstanta. Za valovanje velja tudi zveza med valovno dolžino (λ), frekvenco (ν) in hitrostjo svetlobe (c_0):

$$\lambda\nu = c_0 \quad \Rightarrow \quad \nu = \frac{c_0}{\lambda} \tag{2}$$

Če vstavimo izraz za frekvenco v Planckovo relacijo, dobimo iskano zvezo med energijo in valovno dolžino:

$$E = \frac{hc_0}{\lambda} \quad \Rightarrow \quad \lambda = \frac{hc_0}{E} \tag{3}$$

Ta enačba je ključna za preračunavanje med energijo fotona in njegovo valovno dolžino. Z uporabo konstante $hc_0 \approx 1240 \text{ eV nm}$ postanejo računi zelo enostavni, če je energija izražena v elektronvoltih in valovna dolžina v nanometrih.

Primer 1.1 (Izračun valovne dolžine). *Izračunajmo valovno dolžino fotona z energijo $E = 4 \text{ eV}$.*

Rešitev: Uporabimo enačbo 3 in vstavimo vrednost za konstanto hc_0 :

$$\lambda = \frac{hc_0}{E} = \frac{1240 \text{ eV nm}}{4 \text{ eV}} = 310 \text{ nm}$$

Fotoni z energijo 4 eV imajo torej valovno dolžino 310 nm , kar ustreza območju ultravijoličnega (UV) sevanja.

1.3 Sevanje alfa (α)

Delci alfa so jedra helija-4 (${}^4_2\text{He}$), sestavljena iz dveh protonov in dveh nevtronov. Do razpada alfa pride običajno pri težkih, nestabilnih jedrih (npr. uran, radij), ki z oddajo delca alfa preidejo v lažje, stabilnejše jedro.

Oglejmo si primer razpada radija-226:

Pri tem razpadu je pomembno upoštevati bilanco elektronov: začetni nevtralni atom radija ima 88 elektronov. Po razpadu nastane nevtralni atom radona s 86 elektroni in nevtralni atom helija z 2 elektroni. Število elektronov se ohranja. Energija, sproščena pri razpadu ($Q = 4.78 \text{ MeV}$), se porazdeli kot kinetična energija med hčerinsko jedro radona in delec alfa.

Porazdelitev kinetične energije: Predpostavimo, da je jedro radija na začetku mirovalo. Njegova skupna gibalna količina je bila nič ($\vec{p}_{\text{Ra}} = 0$). Zaradi zakona o ohranitvi gibalne količine mora biti tudi skupna gibalna količina končnih produktov enaka nič:

$$\vec{p}_{\text{Rn}} + \vec{p}_{\alpha} = 0 \quad \Rightarrow \quad |\vec{p}_{\text{Rn}}| = |\vec{p}_{\alpha}| = p$$

Obe jedri se torej razletita v nasprotnih smereh z enako velikima gibalnima količinama. Kinetično energijo lahko v nerelativističnem približku (ki tukaj velja) zapišemo kot $T = p^2/(2m)$. Zapišimo razmerje kinetičnih energij:

$$\frac{T_{\text{Rn}}}{T_{\alpha}} = \frac{p^2/(2m_{\text{Rn}})}{p^2/(2m_{\alpha})} = \frac{m_{\alpha}}{m_{\text{Rn}}}$$

Lažji delec (alfa) torej odnese večji del kinetične energije. Celotna sproščena energija Q je vsota obeh kinetičnih energij:

$$Q = T_{\alpha} + T_{\text{Rn}} = T_{\alpha} \left(1 + \frac{T_{\text{Rn}}}{T_{\alpha}} \right) = T_{\alpha} \left(1 + \frac{m_{\alpha}}{m_{\text{Rn}}} \right) = T_{\alpha} \frac{m_{\text{Rn}} + m_{\alpha}}{m_{\text{Rn}}}$$

Iz tega lahko izrazimo kinetično energijo delca alfa:

$$T_{\alpha} = Q \cdot \frac{m_{\text{Rn}}}{m_{\text{Rn}} + m_{\alpha}} \quad (5)$$

V našem primeru sta masi približno $m_{\text{Rn}} \approx 222u$ in $m_{\alpha} \approx 4u$. Delež energije, ki jo odnese delec alfa, je:

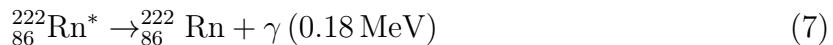
$$\frac{T_{\alpha}}{Q} = \frac{222}{222 + 4} \approx 0.982$$

Delec alfa odnese več kot 98 % razpadne energije, zato lahko v grobem približku zapišemo $T_{\alpha} \approx Q$.

Razvejitve razpada: Razpad, opisan v enačbi 4, se zgodi z verjetnostjo (razvejitveno razmerje, Br) 94.6 %. Z manjšo verjetnostjo (5.4 %) lahko radij razpade v vzbujeno stanje radona:

Jedro Rn^* je v vzbujenem stanju, kar pomeni, da ima višjo maso kot v osnovnem stanju. Zato je v tem primeru na voljo manj energije za kinetično energijo produktov. Vzbujeno jedro Rn^* nato skoraj takoj preide v osnovno stanje z oddajo fotona (sevanje gama):

Skupna sproščena energija v obeh primerih je enaka: $4.60 \text{ MeV} + 0.18 \text{ MeV} = 4.78 \text{ MeV}$.

Povprečna kinetična energija delcev alfa: Če opazujemo veliko število razpadov radija, bo povprečna kinetična energija oddanih delcev alfa tehtano povprečje kinetičnih energij iz obeh možnih razpadov:

$$\begin{aligned} \langle T_\alpha \rangle &= Br_1 \cdot T_{\alpha,1} + Br_2 \cdot T_{\alpha,2} \\ &= 0.946 \cdot (4.78 \text{ MeV}) + 0.054 \cdot (4.60 \text{ MeV}) \\ &= 4.522 \text{ MeV} + 0.248 \text{ MeV} \approx 4.77 \text{ MeV} \end{aligned} \quad (8)$$

Povprečna energija delcev alfa je torej le malenkost manjša od maksimalne možne.

1.4 Sevanje beta (β)

Delci beta so elektroni (β^-) ali pozitroni (β^+), ki nastanejo pri jedrskih razpadih. Zaradi svoje majhne mase so precej lažji od delcev alfa.

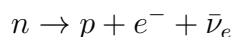
- Mirovna masa elektrona/pozitrona: $m_{e^\pm} c_0^2 \approx 511 \text{ keV} = 0.511 \text{ MeV}$.
- Naboj: $q_{e^\pm} = \mp q_0$, kjer je $q_0 = 1.602 \times 10^{-19} \text{ C}$ osnovni naboj.

Masa delca alfa ($m_\alpha c_0^2 \approx 3.7 \text{ GeV}$) je približno 7300-krat večja od mase delca beta.

1.4.1 Razpadi β^-

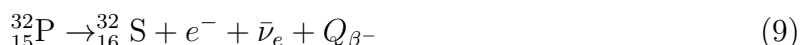
Razpadi β^- so značilni za jedra, ki imajo presežek nevtronov glede na število protonov. Po lupinskem modelu jedra se stanja z energijo zapolnjujejo ločeno za protone in nevtrone. Če je v jedru preveč nevtronov, postane jedro nestabilno, saj je za zadnje nevtrone energijsko ugodneje, da razpadejo, kot da bi zasedli višja energijska stanja.

Osnovni proces razpada β^- je pretvorba nevtrona v proton, pri čemer nastaneta elektron in elektronski antinevtrino ($\bar{\nu}_e$):

Elektronski antinevtrino je delec z zanemarljivo majhno maso, brez naboja in interagira preko šibke interakcije. Njegova verjetnost za interakcijo s snovjo je izjemno majhna, zato v dozimetriji njegove energije ne upoštevamo, saj praktično ne prispeva k absorbirani dozi.

Primer razpada fosforja-32: Tipičen primer β^- razpada je razpad fosforja-32 v žveplo-32:

kjer je $Q_{\beta^-} = 1.71 \text{ MeV}$ maksimalna kinetična energija, ki je na voljo produktom razpada.

Elektronska bilanca: Pri razpadu se atomsko število poveča za 1 ($15 \rightarrow 16$). Če smo na začetku imeli nevtralen atom fosforja s 15 elektroni v elektronski ovojnici, po razpadu nastane *ion* žvepla ($^{32}_{16}\text{S}^+$) s 16 protoni, a le 15 elektroni v ovojnici, ter odleteli delec β^- . Ker je žveplov ion pozitiven, bo hitro zajel prosti elektron iz okolice in postal nevtralen. Pomembno je, da se pri izračunu sproščene energije upošteva razlika mas med začetnim in končnim *nevtralnim* atomom, saj ta razlika že vključuje maso novonastalega elektrona.

Energijska bilanca in spekter: Pri dvo-delnih razpadih (kot je bil razpad α) se sproščena energija med delca porazdeli na točno določen način. Razpad β^- pa je tri-delni razpad (hčerinsko jedro, elektron, antinevtrino). Sproščena energija Q_{β^-} se porazdeli med kinetične energije elektrona (T_{e^-}) in antinevtrina ($T_{\bar{\nu}}$), pri čemer kinetično energijo hčerinskega jedra zanemarimo:

$$Q_{\beta^-} = T_{\max} = T_{e^-} + T_{\bar{\nu}} \quad (10)$$

Ker se energija porazdeli med dva delca, elektron nima vedno enake energije. Lahko prejme katerikoli delež energije med 0 in T_{\max} . Posledica tega je, da imajo delci β^- **zvezni energijski spekter**.

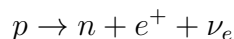
Za dozimetrične izračune je pomembna povprečna energija delcev β^- . Ta je odvisna od oblike spektra in s tem od specifičnega jedrskega razpada.

- V splošnem velja: $\langle T_{e^-} \rangle \approx (0.3 - 0.45) \cdot T_{\max}$.
- Za grobo oceno pa pogosto uporabimo približek: $\langle T_{e^-} \rangle \approx \frac{1}{3} T_{\max}$.

1.4.2 Razpadi β^+

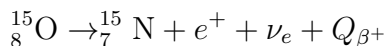
Razpadi β^+ so značilni za jedra s presežkom protonov. Pri teh jedrih je odbojna elektrostatska energija med protoni tako velika, da postane energijsko ugodno, da se en proton pretvori v nevtron. Ta proces je mogoč le znotraj jedra, saj imajo prosti protoni manjšo maso od nevtronov in zato ne razpadajo.

Osnovni proces razpada β^+ je:

Pri tem nastaneta pozitron (e^+), ki je antielektron, in elektronski nevtrino (ν_e). Podobno kot pri razpadu β^- , se tudi tukaj sproščena energija Q porazdeli med kinetične energije treh produktov, zato imajo pozitroni zvezni energijski spekter.

Primer razpada kisika-15:

Pri tem razpadu je $Q_{\beta^+} = T_{\max} = 1.73 \text{ MeV}$.

Elektronska bilanca: Začetni nevtralni atom kisika ima 8 protonov in 8 elektronov. Po razpadu nastane jedro dušika s 7 protoni, vendar ostane v elektronski ovojnici 8 elektronov. Hkrati iz jedra izleti pozitron. Končni sistem je torej sestavljen iz negativnega iona dušika ($^{15}_7\text{N}^-$) in pozitrona. Za ohranitev naboja mora biti eden izmed elektronov v ovojnici oddan. Pri računanju razpadne energije Q moramo upoštevati maso dveh elektronov (enega za kompenzacijo pozitrona in enega za oddanega elektrona iz ovojnice).

Povprečna energija: Tudi za β^+ delce velja, da je povprečna energija del spektra:

$$\bullet \langle T_{e^+} \rangle \approx (0.3 - 0.45) \cdot T_{\max}.$$

1.4.3 Delci delta (δ)

Delci delta (ali δ -žarki) so sekundarni elektroni, ki jih primarni nabiti delec (npr. α , β ali proton) med preletom snovi izbije iz atomov z dovolj veliko kinetično energijo, da lahko sami nadalje ionizirajo snov. Ti elektroni ustvarijo lastne, krajše sledi, ki se odcepijo od sledi primarnega delca.

1.5 Elektroni iz pospeševalnikov

Visokoenergijske elektrone lahko proizvedemo v pospeševalnikih, kot so linearni pospeševalniki (LINAC). Ti elektroni imajo monoenergijski spekter (vsi imajo praktično enako energijo) in se uporabljajo v medicini za obsevanje (elektronska terapija), predvsem za tarče blizu površine telesa, saj imajo omejen doseg v tkivu.

1.6 Fotoelektroni in Augerjevi elektroni

Ta dva tipa elektronov nastaneta kot posledica interakcije fotonov (npr. žarkov X ali gama) z atomi, predvsem pri fotoefektu.

Fotoefekt: Pri fotoefektu foton z energijo $h\nu$ interagira z elektronom, ki je vezan v eni od notranjih lupin atoma (npr. K, L). Foton preda vso svojo energijo elektronu in pri tem izgine. Če je energija fotona večja od vezavne energije elektrona $|E_{v,K}|$, je elektron izbit iz atoma. Njegova kinetična energija je:

$$T_0 = h\nu - |E_{v,K}| \quad (11)$$

Ta izbiti elektron imenujemo **fotoelektron**.

Sproščanje atoma in Augerjev efekt: Po izbitju fotoelektrona ostane v notranji lupini atoma (npr. K) prazno mesto oz. vrzel. Atom je v vzbujenem, ioniziranem stanju in se želi vrniti v osnovno stanje. To lahko stori na dva načina:

1. **Emisija karakterističnega žarka X:** Vrzel v lupini K zapolni elektron iz višje lupine (npr. L). Razlika v vezavni energiji se sprosti v obliki fotona z značilno energijo: $h\nu' = |E_{v,K}| - |E_{v,L}|$.
2. **Augerjev efekt:** Energija, ki se sprosti ob prehodu elektrona iz lupine L v K, se ne izseva v obliki fotona, ampak se prenese na drug elektron v eni od zunanjih lupin (npr. L ali M), ki ga izbije iz atoma. Ta izbiti elektron imenujemo **Augerjev elektron**. Njegova kinetična energija je npr. $T_1 = (|E_{v,K}| - |E_{v,L}|) - |E_{v,L}| = |E_{v,K}| - 2|E_{v,L}|$.

Kaskada Augerjevih elektronov: Augerjev efekt se lahko nadaljuje v kaskadi. Po prvem Augerjevem elektronu ostaneta v atomu dve vrzeli (ena v lupini L in ena v lupini M). Ti dve vrzeli se zapolnita z elektroni iz še višjih lupin, kar lahko sproži emisijo novih Augerjevih elektronov.

Oglejmo si energijsko bilanco za celoten proces, če predpostavimo, da se atom sprošča izključno preko Augerjevega efekta:

- **Korak 1 (Fotoefekt):** Vpadni foton izbiye fotoelektron. Skupna kinetična energija, predana elektronu, je $T_0 = h\nu - |E_{v,K}|$.
- **Korak 2 (Prvi Augerjev elektron):** Prehod $L \rightarrow K$ sprosti energijo $|E_{v,K}| - |E_{v,L}|$, ki izbiye elektron iz lupine L. Njegova kinetična energija je $T_1 = |E_{v,K}| - 2|E_{v,L}|$. Skupna kinetična energija do sedaj:

$$T_{\text{skupna}} = T_0 + T_1 = (h\nu - |E_{v,K}|) + (|E_{v,K}| - 2|E_{v,L}|) = h\nu - 2|E_{v,L}|$$

- **Korak 3 (Naslednji Augerjevi elektroni):** Sedaj imamo dve vrzeli v lupini L. Vsaka se zapolni z elektronom iz lupine M. Vsak prehod sprosti energijo $|E_{v,L}| - |E_{v,M}|$, ki izbiye elektron iz lupine M. Dobimo dva nova Augerjeva elektrona, vsak z energijo $T_2 = T_3 = |E_{v,L}| - 2|E_{v,M}|$. Skupna kinetična energija po tem koraku:

$$\begin{aligned} T_{\text{skupna}} &= T_0 + T_1 + T_2 + T_3 = (h\nu - 2|E_{v,L}|) + 2 \cdot (|E_{v,L}| - 2|E_{v,M}|) \\ &= h\nu - 4|E_{v,M}| \end{aligned}$$

Kaskada se nadaljuje, dokler vse vrzeli ne dosežejo najbolj zunanje lupine. Če je na koncu N Augerjevih elektronov in en fotoelektron, bo skupna kinetična energija vseh elektronov:

$$T_{\text{skupna}} = h\nu - (N + 1)|E_{v,\text{zun}}|$$

Ker je vezavna energija zunanje lupine $|E_{v,\text{zun}}|$ zelo majhna, lahko rečemo, da se je praktično celotna energija vpadnega fotona pretvorila v kinetično energijo nabitih delcev (fotoelektrona in Augerjevih elektronov):

$$T_{\text{skupna}} \approx h\nu$$

To je ključnega pomena za dozimetrijo, saj pomeni, da se energija fotona pri fotoefektu lokalno absorbira v obliki kinetične energije elektronov.

Povprečna kinetična energija pri fotoefektu: Celotna kinetična energija, ki je predana elektronom (fotoelektronu in Augerjevim elektronom), je odvisna od tega, ali se vrzel v notranji lupini zapolni s fluorescenco (oddajo žarka X) ali z Augerjevim efektom.

Verjetnost, da se vrzel v K-lupini zapolni s fluorescenco, označimo z Y_K (fluorescenčni donos za K-lupino). Verjetnost za relaksacijo preko Augerjevega efekta je torej $1 - Y_K$.

Oglejmo si povprečno kinetično energijo $\langle T_K \rangle$, ki je predana elektronom, če fotoefekt nastane na K-lupini:

- Z verjetnostjo Y_K se izseva foton in energija $|E_{v,K}|$ se ne pretvori v kinetično energijo elektronov. Kinetično energijo ima le fotoelektron: $T_0 = h\nu - |E_{v,K}|$.
- Z verjetnostjo $1 - Y_K$ pride do Augerjevega efekta in celotna energija vpadnega fotona $h\nu$ se porazdeli med kinetične energije fotoelektrona in Augerjevih elektronov.

Povprečna kinetična energija vseh nastalih elektronov je torej:

$$\langle T_K \rangle = Y_K(h\nu - |E_{v,K}|) + (1 - Y_K)h\nu = h\nu - Y_K|E_{v,K}|$$

Podobno velja za fotoefekt na L-lupini (s fluorescenčnim donosom Y_L):

$$\langle T_L \rangle = h\nu - Y_L|E_{v,L}|$$

Višje orbitale za te izračune običajno zanemarimo.

Celotno povprečno energijo, ki jo prejmejo elektroni pri fotoefektu v nekem materialu, dobimo tako, da upoštevamo verjetnosti za interakcijo v posameznih lupinah. Označimo s P_K delež vseh fotoefektov, ki se zgodijo v K-lupini. Z $(1 - P_K)$ označimo delež tistih, ki se zgodijo v vseh ostalih lupinah. Če predpostavimo, da so vsi ostali dogodki omejeni na L-lupino (z deležem P_L znotraj teh ostalih), lahko zapišemo: $P_K + (1 - P_K)P_L \approx 1$.

Povprečna kinetična energija $\langle T \rangle$ je tehtano povprečje:

$$\begin{aligned} \langle T \rangle &= P_K \langle T_K \rangle + (1 - P_K)P_L \langle T_L \rangle \\ &= P_K(h\nu - Y_K|E_{v,K}|) + (1 - P_K)P_L(h\nu - Y_L|E_{v,L}|) \\ &= h\nu \underbrace{(P_K + (1 - P_K)P_L)}_{\approx 1} - P_K Y_K |E_{v,K}| - (1 - P_K)P_L Y_L |E_{v,L}| \\ &\approx h\nu - P_K Y_K |E_{v,K}| - (1 - P_K)P_L Y_L |E_{v,L}| \end{aligned} \quad (12)$$

Ta enačba nam pove, da je energija, predana elektronom, enaka energiji vpadnega fotona, zmanjšani za energijo, ki uide iz sistema v obliki fluorescenčnih žarkov X.

Posebni primeri:

- Če je $P_K = 1$ (interakcija samo v K-lupini), se enačba poenostavi v $\langle T \rangle = h\nu - Y_K|E_{v,K}| = \langle T_K \rangle$.
- Če je $P_K = 0$ (interakcija samo v L-lupini, $P_L = 1$), dobimo $\langle T \rangle = h\nu - Y_L|E_{v,L}| = \langle T_L \rangle$.

1.7 Comptonovi elektroni

Comptonov efekt je sipanje fotona na prostem ali šibko vezanem elektronu. Ta interakcija je dominantna pri srednjih energijah fotonov (npr. v območju od 100 keV do nekaj MeV za lahke materiale). Predpostavimo, da je vezavna energija elektrona zanemarljiva v primerjavi z energijo vpadnega fotona ($h\nu \gg |E_v|$).

Pri tej interakciji foton preda del svoje energije elektronu in se pri tem siplje pod kotom. Kinetična energija, ki jo prejme Comptonov elektron (T_e), je enaka razliki med energijo vpadnega ($h\nu$) in sipanega ($h\nu'$) fotona:

$$T_e = h\nu - h\nu' \quad (13)$$

1.8 Tvorba parov e^-e^+

Pri energijah fotonov, višjih od dvakratnika mirovne mase elektrona ($h\nu > 2m_e c_0^2 \approx 1.022 \text{ MeV}$), lahko foton v močnem polju (običajno v bližini atomskega jedra) izgine in ustvari par elektron-pozitron.

$$\gamma \rightarrow e^- + e^+$$

Ta proces se ne more zgoditi v praznem prostoru, saj se pri tem ne bi ohranila gibalna količina. Foton mora interagirati z nečim (npr. jedrom), kar prevzame odvečno gibalno količino. Presežek energije fotona nad 1.022 MeV se porazdeli kot kinetična energija med nastali elektron in pozitron.

Omejitve modela Augerjevega pojava: Model kaskade Augerjevih elektronov, kot je bil opisan, je poenostavljen. Naivno bi pričakovali, da bo verjetnost za Augerjev pojav, $(1 - Y_K)$, naraščala z atomskim številom Z , saj je pri višjem Z več elektronov, ki lahko sodelujejo v procesu. V resnici pa je ravno obratno.

Kot kaže diagram, verjetnost za fluorescenco (Y_K) močno narašča z atomskim številom Z . Pri težkih elementih je torej sprostitev atoma preko emisije karakterističnih žarkov X veliko bolj verjetna kot preko Augerjevega efekta.

1.9 Žarki X (fotoni)

Žarki X so visokoenergijski fotoni. Glede na njihov izvor jih delimo v dve glavni kategoriji.

1.9.1 Elektronski prehodi v atomih (fluorescenca)

Kadar pride do vrzeli v eni od notranjih elektronskih lupin atoma, jo bo zapolnil elektron z višje energijske lupine. Razlika v vezavni energiji se izseva v obliki fotona. Ker so razlike med energijskimi nivoji v atomu diskretne in značilne za vsak element, so tudi energije izsevanih fotonov kvantizirane. Dobimo **črtast spekter**.

Primeri prehodov so $L \rightarrow K$, $M \rightarrow L$ itd. Energija fotona je enaka razliki vezavnih energij, npr. $h\nu = |E_K| - |E_L|$. Te fotone imenujemo **karakteristični žarki X**, saj so njihove energije (oziroma frekvence in valovne dolžine) značilne za posamezen atom in nam služijo kot "prstni odtis" elementa.

1.9.2 Ustavljanje elektronov in pozitronov (zavorno sevanje)

Drugi vir žarkov X je pospeševanje (ali zaviranje) hitrih nabitih delcev v zunanjem električnem polju, običajno v polju atomskega jedra. Ta proces imenujemo **zavorno sevanje** (nem. *Bremsstrahlung*).

Moč sevanja (P) pospešenega delca je sorazmerna s kvadratom njegovega pospeška (a):

$$P \propto a^2 = \left(\frac{F}{m}\right)^2 \propto \frac{1}{m^2}$$

Ker je moč sevanja obratno sorazmerna s kvadratom mase delca, je ta pojav izrazit le za lahke delce, kot sta elektron in pozitron. Težji delci, kot so mioni ali protoni, sevajo bistveno manj.

- Mion (μ^\pm): $m_\mu c^2 \approx 106 \text{ MeV}$, kar pomeni, da je $m_\mu/m_e \approx 207$. Razmerje moči sevanja je:

$$\frac{P_\mu}{P_e} = \left(\frac{m_e}{m_\mu}\right)^2 \approx \frac{1}{207^2} \approx \frac{1}{43000}$$

Mion pri enakem pospešku seva več kot 40.000-krat manj moči kot elektron.

Za razliko od karakterističnih žarkov X ima zavorno sevanje **zvezni energijski spekter**.

Izvori zavernega sevanja:

- **Sinhrotronsko sevanje:** Je zavorno sevanje, ki ga oddajajo elektroni, ko krožijo po ukrivljenih tirih v sinhrotronih. To sevanje je lahko zelo intenzivno in se uporablja v raziskavah (npr. v biologiji za določanje strukture molekul). Z uporabo posebnih magnetnih struktur (t.i. *wigglerjev*) se tir elektronov močno ukrivi, kar še poveča intenziteto sevanja.
- **Rentgenski žarki:** Najpogosteje jih proizvajamo v rentgenskih ceveh ali linearnih pospeševalnikih. Elektrone pospešimo z visoko napetostjo (U) in jih nato ustavimo v kovinski tarči, ki je običajno iz materiala z visokim tališčem in visokim vrstnim številom Z (npr. volfram, W).

Klasifikacija žarkov X glede na energijo: Žarke X, ki se uporabljajo v medicini in tehniki, pogosto klasificiramo glede na pospeševalno napetost U , s katero so bili ustvarjeni elektroni.

Tabela 1: Klasifikacija žarkov X glede na napetost.

Napetost U (kV)	Vrsta žarkov X
0.1 – 20	Mehki
20 – 120	Diagnostični
120 – 300	Ortovoltni
300 – 1000	Srednjeenergijski
> 1000 (1 MV)	Trdi (megavoltni)

1.10 Sevanje gama (γ)

Žarki gama so prav tako fotoni, tako kot žarki X. Razlika med njimi ni v energiji, temveč v njihovem izvoru. Medtem ko žarki X izvirajo iz procesov v elektronski ovojnici atoma ali iz zavernega sevanja, žarki gama nastanejo pri jedrskih prehodih.

1.10.1 Jedrski prehodi

Po razpadu α ali β pogosto ostane hčerinsko jedro v vzbujenem energijskem stanju. Jedro nato preide v nižje energijsko ali osnovno stanje, pri čemer razliko v energiji izseva v obliki enega ali več fotonov – žarkov gama. Ker so energijski nivoji v jedru kvantizirani in značilni za vsako jedro, imajo tudi žarki gama **črtast spekter**. Z merjenjem njihovih energij lahko natančno določimo, kateri izotop je prisoten.

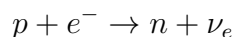
Energije žarkov gama, ki jih opazujemo pri jedrskih razpadih, se običajno gibljejo v območju:

$$2.6 \text{ keV} \lesssim h\nu \lesssim 7.1 \text{ MeV}$$

1.10.2 Zajetje elektrona (Electron Capture, EC)

Zajetje elektrona je proces, ki konkurira razpadu β^+ in je značilen za jedra s presežkom protonov. Pri tem procesu jedro zajame enega od elektronov iz lastne elektronske ovojnice (najpogosteje iz lupin K ali L). V jedru se ta elektron spoji s protonom, pri čemer

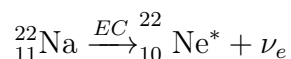
nastaneta nevtron in elektronski nevtrino.

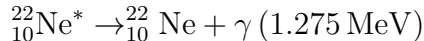
Ker ima valovna funkcija elektronov iz notranjih lupin neničelno vrednost v območju jedra, obstaja določena verjetnost za ta proces. Po zajetju elektrona ostane hčerinsko jedro pogosto v vzbujenem stanju. Celoten proces poteka v več korakih:

1. **Jedrska reakcija:** Jedro zajame elektron, odda nevtrino in preide v vzbujeno stanje (npr. $^{22}_{11}\text{Na} \rightarrow ^{22}_{10}\text{Ne}^*$).
2. **Relaksacija jedra:** Vzbujeno hčerinsko jedro preide v osnovno stanje z oddajo žarka gama ali preko notranje konverzije (izbitje elektrona iz ovojnice).
3. **Relaksacija atoma:** V elektronski ovojnici ostane vrzel na mestu zajetega elektrona. Ta vrzel se zapolni, kar povzroči emisijo karakterističnih žarkov X ali Augerjevih elektronov.

Primer razpada natrija-22: Natrij-22 razpada tako z razpadom β^+ (verjetnost 90.5 %) kot z zajetjem elektrona (verjetnost 9.5 %). Pri zajetju elektrona velja:

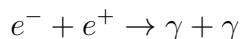
Sproščena energija pri tej jedrski pretvorbi ($m_{\text{Na}}c^2 - m_{\text{Ne}^{**}}c^2 \approx 1.568 \text{ MeV}$) se odnese kot kinetična energija nevtrina (T_{ν_e}), zmanjšana za vezavno energijo zajetega elektrona ($|E_v|$). Nato vzbujeno jedro Ne^{**} preide v stabilno stanje:

Skupna energija, ki se sprosti pri razpadu ^{22}Na v ^{22}Ne (upoštevajoč razliko v masah nevtralnih atomov), je 2.843 MeV. Ta energija se porazdeli med nevtrino, žarek gama ter karakteristične žarke X (ali Augerjeve elektrone), ki nastanejo pri zapolnitvi vrzeli v elektronski ovojnici.

1.10.3 Anihilacija para elektron-pozitron

Anihilacija je proces, pri katerem se delec in njegov antidelec (npr. elektron in pozitron) srečata in izničita, pri čemer se njuna celotna energija (mirovna in kinetična) pretvori v fotone.

Če sta elektron in pozitron pred anihilacijo mirovala (imata zanemarljivo kinetično energijo), se zaradi ohranitve gibalne količine ustvarita dva fotona, ki odletita v nasprotnih smereh (sta kolinearna). Energija vsakega fotona je enaka mirovni energiji elektrona:

$$E_\gamma = m_e c_0^2 = 0.511 \text{ MeV}$$

Uporaba v pozitronski emisijski tomografiji (PET): Anihilacija je osnova za medicinsko slikovno tehniko PET. Pacientu se vbrizga radiofarmak, ki vsebuje izotop, ki razpada z β^+ razpadom. Izsevani pozitron se v tkivu hitro ustavi (v nekaj milimetrih) in anihilira z enim od elektronov v tkivu. Dva nastala fotona z energijo 511 keV se zaznata s parom detektorjev. S sočasnim zaznavanjem ("koincidenca") velikega števila takih parov fotonov lahko z računalniško rekonstrukcijo določimo lokacijo izvora sevanja v telesu.

Netočnosti pri PET:

- Če se pozitron pred anihilacijo ne ustavi popolnoma, imata nastala fotona v laboratorijskem sistemu gibalno količino, ki ni enaka nič, zato ne odletita pod kotom 180° in nista več kolinearna. To povzroči napako pri določanju lokacije.
- Pozitron ne anihilira na istem mestu, kjer je nastal. Njegov doseg pred anihilacijo povzroči dodatno prostorsko nedoločenost (zameglitev slike).

1.11 Težki nabiti delci

V kategorijo težkih nabitih delcev uvrščamo vse delce, ki so znatno masivnejši od elektrona ali pozitrona. Ti delci so lahko stabilni (protoni, delci alfa, devteroni) ali nestabilni (pioni, mioni, kaoni).

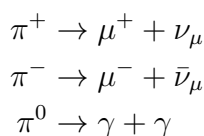
Sevanje alfa, ki nastane pri jedrskih razpadih, smo že obravnavali. Ostale težke nabite delce pa v kontekstu dozimetrije najpogosteje srečamo kot produkte jedrskih reakcij v pospeševalnikih (npr. za terapevtske namene) ali kot delce kozmičnega sevanja.

1.11.1 Kozmični mioni (μ^- , μ^+)

Mioni so nestabilni delci, ki so približno 207-krat masivnejši od elektrona ($m_\mu c^2 \approx 106 \text{ MeV}$). So pomemben vir naravnega sevalnega ozadja na površju Zemlje.

Izvor: Primarno kozmično sevanje, ki prihaja iz vesolja, je sestavljeno pretežno iz visokoenergijskih protonov. Ko ti protoni vstopijo v zgornje plasti Zemljine atmosfere, trčijo z atomskimi jedri zraka (kisika, dušika). Pri teh trkih nastane pljus sekundarnih delcev, večinoma hadronov, kot so pioni (π^+ , π^- , π^0).

Ti delci se gibljejo pretežno v smeri vpadnega protona in so večinoma zelo kratkoživi. Pioni hitro razpadejo:

Nevtralni pioni (π^0) razpadejo v visokoenergijske fotone, ki povzročijo nadaljnje elektromagnetne pljuske. Nabiti pioni (π^\pm) pa razpadejo v mione (μ^\pm) in mionske (anti)nevtrine.

Ker imajo mioni relativno dolg razpadni čas ($\tau \approx 2.2 \mu\text{s}$), lahko kljub svoji nestabilnosti zaradi relativističnega podaljšanja časa prepotujejo celotno atmosfero in dosežejo površje Zemlje.

Interakcija in pomen: Mioni interagirajo s snovjo skoraj izključno preko elektromagnetne interakcije. Zaradi svoje velike mase (v primerjavi z elektronom) sevajo zelo malo zavernega sevanja in so zato zelo prodorni. Ustavijo se šele približno 100 m globoko pod zemljo.

Mioni so pomemben in stalen vir naravnega sevalnega ozadja. Letno prispevajo k efektivni dozi, ki jo prejme prebivalstvo.

- **Doza na nivoju morja:** Absorbirana doza zaradi kozmičnih mionov je reda velikosti $50 \mu\text{J kg}^{-1}$ do $200 \mu\text{J kg}^{-1}$ (μGy) na mesec.

- **Povišana izpostavljenost:** Na višjih nadmorskih višinah je intenziteta kozmičnega sevanja večja, saj je nad nami manj atmosfere, ki bi delce absorbirala. Zato so ljudje, ki živijo na višjih legah, ali poklicne skupine, kot so piloti in letalsko osebje, izpostavljeni večji dozi. Med čezatlantskim letom na višini okoli 15 km je doza sevanja nekaj desetkrat večja kot na tleh.

2 Vaje 8.10.2025

Primer 2.1 (Energija pri α razpadu). *Izračunajte energijo, ki se sprosti pri α razpadu jedra $^{226}_{88}\text{Ra}$ v $^{222}_{86}\text{Rn}$. Uporabite naslednje podatke za mase nevtralnih atomov:*

- $m(^{226}\text{Ra}) = 226.0254 \text{ u}$
- $m(^{222}\text{Rn}) = 222.0175 \text{ u}$
- $m(^4\text{He}) = 4.0026 \text{ u}$

Uporabite pretvorbeni faktor za atomsko enoto mase (u):

$$1 \text{ u} = \frac{1}{12} m(^{12}\text{C}) = 931.5 \text{ MeV } c_0^{-2}$$

Rešitev: Sproščena energija (Q ali T) pri jedrskem razpadu je enaka razliki med mirovno energijo začetnega jedra in vsoto mirovnih energij končnih produktov. Predpostavimo, da je jedro radija na začetku mirovalo ($T_{\text{Ra}} = 0$). Iz ohranitve energije sledi:

$$m_{\text{Ra}}c^2 = m_{\text{Rn}}c^2 + m_{\text{He}}c^2 + T$$

kjer je T skupna kinetična energija produktov ($T = T_{\text{Rn}} + T_{\text{He}}$). Sproščeno energijo izračunamo kot:

$$\begin{aligned} T &= (m_{\text{Ra}} - m_{\text{Rn}} - m_{\text{He}})c^2 \\ &= (226.0254 \text{ u} - 222.0175 \text{ u} - 4.0026 \text{ u}) \cdot c^2 \\ &= 0.0053 \text{ u} \cdot c^2 \end{aligned}$$

Uporabimo pretvorbeni faktor in dobimo:

$$T = 0.0053 \cdot 931.5 \text{ MeV} = 4.94 \text{ MeV}$$

Pri razpadu se sprosti 4.94 MeV energije.

Primer 2.2 (Porazdelitev kinetične energije). *Izračunajte, kolikšen del sproščene energije iz prejšnjega primera odnese delec alfa.*

Rešitev: Uporabimo zakona o ohranitvi gibalne količine in energije. Ker je začetno jedro mirovalo, velja:

$$\begin{aligned} \vec{p}_{\text{Rn}} + \vec{p}_{\text{He}} &= 0 \quad \Rightarrow \quad |\vec{p}_{\text{Rn}}| = |\vec{p}_{\text{He}}| = p \\ T &= T_{\text{Rn}} + T_{\text{He}} \end{aligned}$$

Izrazimo kinetično energijo z gibalno količino v nerelativističnem približku ($T = p^2/(2m)$):

$$p^2 = 2m_{Rn}T_{Rn} \quad \text{in} \quad p^2 = 2m_{He}T_{He}$$

Od tod sledi:

$$2m_{Rn}T_{Rn} = 2m_{He}T_{He} \quad \Rightarrow \quad T_{Rn} = T_{He} \frac{m_{He}}{m_{Rn}}$$

Vstavimo to v enačbo za skupno energijo:

$$T = T_{He} \frac{m_{He}}{m_{Rn}} + T_{He} = T_{He} \left(1 + \frac{m_{He}}{m_{Rn}} \right)$$

Končno dobimo izraz za kinetično energijo delca alfa:

$$T_{He} = \frac{T}{1 + \frac{m_{He}}{m_{Rn}}}$$

Uporabimo približni razmerji mas, ki sta enaki razmerju masnih števil: $m_{He} \approx 4$ in $m_{Rn} \approx 222$.

$$T_{He} = \frac{T}{1 + \frac{4}{222}} = \frac{T}{1 + \frac{1}{55.5}} = T \cdot \frac{55.5}{56.5} \approx 0.982 \cdot T$$

Delec alfa odnese približno 98.2 % celotne sproščene energije:

$$T_{He} = 0.982 \cdot 4.937 \text{ MeV} \approx 4.85 \text{ MeV}$$

Primer 2.3 (Povprečna energija pri razvejitvi). Jedro ^{226}Ra lahko razpade na dva načina. Z verjetnostjo $\eta_A = 94\%$ razpade neposredno v osnovno stanje ^{222}Rn , pri čemer ima delec alfa energijo $T_{\alpha,A} = 4.78 \text{ MeV}$. Z verjetnostjo $\eta_B = 6\%$ pa razpade v vzbujeno stanje $^{222}\text{Rn}^*$. Kinetična energija delca alfa je v tem primeru $T_{\alpha,B}$, vzbujeno jedro pa nato preide v osnovno stanje z oddajo fotona z energijo $E_\gamma = 0.18 \text{ MeV}$. Izračunajte povprečno kinetično energijo delcev alfa.

Rešitev: Najprej izračunamo kinetično energijo delca alfa pri razpadu v vzbujeno stanje. Skupna sproščena energija pri tej veji je enaka energiji prve veje, zmanjšani za energijo fotona:

$$Q_B = T_{\alpha,A} - E_\gamma = 4.78 \text{ MeV} - 0.18 \text{ MeV} = 4.60 \text{ MeV}$$

Delec alfa v tej veji dobi večino te energije, torej $T_{\alpha,B} \approx Q_B = 4.60 \text{ MeV}$. Povprečna energija delcev alfa je tehtano povprečje energij iz obeh vej:

$$\begin{aligned} \langle T_\alpha \rangle &= \eta_A \cdot T_{\alpha,A} + \eta_B \cdot T_{\alpha,B} \\ &= 0.94 \cdot (4.78 \text{ MeV}) + 0.06 \cdot (4.60 \text{ MeV}) \\ &= 4.493 \text{ MeV} + 0.276 \text{ MeV} = 4.769 \text{ MeV} \end{aligned}$$

Povprečna kinetična energija oddanih delcev alfa je $\langle T_\alpha \rangle \approx 4.77 \text{ MeV}$.